

“DOĞU’NUN NEYİNİ SEVERSİNİZ? – AVRUPA’YA DÖNÜŞÜNÜ...”

Gide’den Malraux’ya Bir Dönüş Öyküsü (I)*

Kemal ÖZMEN**

“DOĞU’NUN NEYİNİ SEVERSİNİZ? – AVRUPA’YA DÖNÜŞÜNÜ...”

Gide’den Malraux’ya Bir Dönüş Öyküsü (I)

Göçebeliğiyle tanınan André Gide’in gözünde yolculuk, ulusal enerjinin kaynağı cedlerin mirasını yücelten Maurice Barrès’in kutsadığı burjuva ve Hıristiyan değerlerden bir kaçış olarak ortaya çıkar. Bu nedenle Gide’in, toprağa, aileye, vatana bağlılığı savunanlara karşı yolculuk temasını temelde siyasal bir bağlamda ele almasına şaşırılmamak gerekir. Yaşamında tutarlı, sürekli, kesin olan bir şey olmadığını düşünen yazarın tüm etkilere açık olması yolculuğu bir iç denge arayışı, içgüdüsel eğilimleriyle uyumu sağlayacak özgürleştirici bir deneyim olarak düşünmeye götürür. Gide’in 1888-1914 tarihleri arasında Avrupa ve Kuzey Afrika’ya yaptığı yaklaşık kırk yolculuk içinde en düş kırıcı olan yolculuğun Türk Marşı adıyla kaleme alacağı Türkiye yolculuğu olması dikkat çekicidir. 1914 öncesinde Türkiye’ye ve Türklere karşı çok belirgin bir nefreti olmayan Gide’in Türk Marşı’nın “dönüş”e ayarlı bir Türk karşıtlığı manifestosuna dönüşmesinin doğrudan Gide’in iç yaşamına özgü kimi saplantısal olgularla ilişkili olduğuna kuşku yoktur. İstanbul’dan başlayan yolculuk Bursa, İznik, Eskişehir, Kütahya, Afyon güzergâhı üzerinden Konya’ya uzanır; oradan da birkaç günlük Efes ve İzmir ikametiyile Yunanistan’a geçişle son bulur. Ancak, İstanbul dahil, izleyen her durak Gide’in gözünde “dönüş” için hızla katedilmesi gereken bir etaptır. Kısmen Bursa dışında, Gide’in ilgisini çekecek ne bir kent, ne insanlar, ne mimari, ne yaşama biçimi, ne de doğal peyzaj vardır. Kentler derme çatma, insanlar “iğrenç”, giysiler çirkin, peyzaj sıradan, mimari yapılar taklitten öte bir şey değildir. Büyük bir özlem içinde Yunanistan topraklarına ayak bastığında da, Avrupamerkeziyetçi bir kültür milliyetçiliğine sarılarak, nihayet “ev”ine, Yunan uygarlığının görkemine döndüğünü söyler. Kuzey Afrika’nın insan ve doğal peyzajını bulamamanın düş kırıklığı içinde geçen üç haftalık Türkiye yolculuğunun sonunda ortaya çıkan gerçek, Gide’in çocukluğundan beri içinden atmakta zorlandığı püriten protestan ahlaki aşağılayıcı bir Türk imgesi üzerinden simgeleştirdiğidir. Bu anlamda, gerekçeleri açık olarak ifade edilmemiş de olsa, Türk imgesine yüklenilen aşağılayıcı işlev, içindeki baskılanmış Protestan “üst ben”in yerine geçer. Böylece “Avrupa’ya dönüş” hem baskıcı Protestan ahlakla özdeşleşen yabancı Türk imgesinden bir “kaçış”, hem de cinsel, yazınsal planda özgürleşme açısından bir “kurtuluş” olarak belirginleşir.

Anahtar sözcükler: *André Gide, yolculuk, Türk Marşı, Protestan “üst ben”, Türk imgesi, Kuzey Afrika, Doğu, dönüş, Avrupamerkeziyetçilik.*

* Geliş tarihi: 10.01.2023 – Kabul tarihi: 25.01.2023

** Prof.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, kemozm@yahoo.fr ORCID: 0000-0002-4323-5374

« QU'AI MEZ-VOUS DE L'ORIENT? – LE RETOUR EN EUROPE... »

Une histoire de retour de Gide à Malraux (I)

Le voyage se présente aux yeux de Gide, connu par son nomadisme, comme une fuite des valeurs bourgeoises et chrétiennes, exaltées par Maurice Barrès vouant un culte à l'héritage des ancêtres, source de l'énergie nationale. Il n'est donc pas surprenant que Gide aborde le thème du voyage dans un contexte fondamentalement politique face aux tenants de l'enracinement dans la terre, la famille et la patrie. Le fait qu'il pense qu'il n'y a rien de cohérent, de constant et de précis dans sa vie personnelle et qu'il se sent résolument ouvert à des "influences" l'amène à considérer le voyage comme la recherche d'un équilibre intérieur, comme une expérience libératrice qui assure l'harmonie avec ses penchants instinctifs. Le voyage en Turquie de Gide (1914), qu'il écrivit sous le titre *La Marche turque*, est le plus décevant de la quarantaine de voyages qu'il a effectués en Europe et en Afrique du Nord entre 1888-1914. Nul doute que la transformation de *La Marche turque* en un manifeste anti-turc est directement liée à des raisons propres à l'intériorité de Gide, puisqu'il n'avait pas de haine manifeste contre la Turquie et les Turcs avant 1914. Au départ d'Istanbul, le voyage se prolonge jusqu'à Konya via la route Bursa, Iznik, Eskişehir, Kütahya et Afyon ; de là, il se termine par quelques brefs séjours à Ephèse et Smyrne. Pourtant, chaque escale est, à ses yeux, une étape qu'il faut franchir rapidement pour "retourner" en Europe. En dehors de Bursa, il n'y a ni ville, ni peuple, ni architecture, ni art de vivre, ni paysage naturel qui retiennent son intérêt. Les villes sont mal construites, les gens sont «hideux», les vêtements sont laids, l'architecture est une servile imitation. Lorsqu'il pose le pied, après Smyrne, sur le territoire grec, il dit qu'il est enfin rentré "chez lui" tout en s'accrochant à un nationalisme culturel eurocentrique. Gide, en effet, symbolise la morale protestante puritaine, dont il a du mal à se débarrasser, à travers cette image du Turc humiliante qui semble s'identifier au "surmoi protestant". Ainsi, le "retour en Europe" est à la fois une "échappatoire" (délivrance de la morale protestante oppressive) et une "libération" (reconnaissance de la liberté sexuelle, de la créativité esthétique et de l'identité européenne).

Mots-clés: *André Gide, voyage, La Marche turque, "surmoi" protestant, image du Turc, Afrique du nord, Orient, retour, eurocentrisme.*

“WHAT DO YOU LIKE ABOUT THE EAST - ITS RETURN TO EUROPE...”

A Return from Gide to Malraux (I)

In the eyes of André Gide, known for his nomadism, the journey emerges as an escape from the bourgeois and Christian values sanctified by Maurice Barrès, who glorified the heritage of the ancestors, the source of national energy. It is not surprising, therefore, that Gide takes up the theme of the journey in a fundamentally political context against those who advocate loyalty to land, family and homeland. The fact that the author, who thinks that there is nothing consistent, continuous and certain in his life, is open to all influences leads him to think of the journey as a search for inner balance, a liberating experience that will ensure harmony with his instinctive tendencies. It is noteworthy that among the forty journeys Gide made to Europe and North Africa between 1888 and 1914, the most disappointing one was the journey to Turkey, which he would write under the title *Turkish Anthem*. There is no doubt that its transformation into an anti-Turkish manifesto is directly related to some obsessive phenomena specific to Gide's inner life. The journey begins in Istanbul, and continues to Konya via Bursa, Iznik, Eskişehir, Kütahya, Afyon, and then ends with a few days in Ephesus and Izmir before moving on to Greece. However, in Gide's eyes, every subsequent stop, including Istanbul, is a stage to be traveled quickly for the "return". With the partial exception of Bursa, there is no city, no people, no architecture, no way of life, no natural landscape to interest Gide. The cities are makeshift, the people "disgusting", the clothes ugly, the landscape ordinary, the architecture nothing more than imitation. When he sets foot on Greek soil with great longing, he embraces a Eurocentric cultural nationalism and says that he has finally returned "home" to the

glory of Greek civilization. At the end of his three-week journey to Turkey, disappointed at not being able to find the human and natural landscape of North Africa, the truth that emerges is that Gide symbolizes the puritanical Protestant morality that he has been struggling to shed since his childhood through a derogatory Turkish image. In this sense, the pejorative function attributed to the Turkish image replaces the repressed Protestant “superego” within him, even if the reasons are not explicitly stated. Thus, the “return to Europe” becomes apparent both as an “escape” from the image of the savage Turk identified with the oppressive Protestant morality and as a “liberation” in terms of sexual and literary emancipation.

Keywords: *André Gide, journey, Turkish Anthem, Protestant “upper self”, Turkish image, North Africa, East, return, Eurocentrism.*

ÖNSÖZ

28 Temmuz 1914’te Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesinden tam üç ay önce, 28 Nisan 1914’te 25 günlük bir Türkiye seyahatine çıkan André Gide’in *Türk Marşı (La Marche turque)* adıyla kaydettiği gezi notları, Bursa izlenimleri dışında Türklere karşı aşağılayıcı düşünce ve söylemlerle doludur. İstanbul’dan başlayan yolculuk, Bursa, İznik, Eskişehir, Konya, Uşak, Efes ve İzmir’de son bulur. Gide’in 1888’den 1914’e kadar Avrupa’nın çeşitli ülkelerine ve Kuzey Afrika’ya yaptığı yaklaşık 40 yolculuk içinde en “düş kırıcı” olanı bu yolculuk olur. 1893-1903 yılları arasında Cezayir, Tunus ve Fas’ı kapsayan Müslüman-Arap coğrafyasına yaptığı altı yolculuğu bir “yeniden doğuş” olarak değerlendirirken, Gide’in “Magrib” coğrafyasını, kültürünü, insanını Türkiye’de bulamamanın düş kırıklığı içinde, İstanbul’dan itibaren, Bursa dışında güzergâhı üzerindeki her durağı, dönemin olağanüstü savaş koşullarındaki yoksulluk ve sefaletle kayıtsız kalarak, “dönüş” için hızlıca katedilmesi gereken aşamalar olarak görmesi şaşırtıcıdır. Konya ziyaretinde Alman general Liman Von Sanders’in eşlik ettiği Enver Paşa konvoyuna rastlaması da “dönüş”e odaklanmış ilgisini dağıtmaz. “*Beni dünyada düş kırıklığına uğratan tek ülke*” dediği Türkiye’den, Yunanistan’a geçerken, “dönüş” yolunda yüreğinin “*huzurla, kahkahayla ve dinginlikle*” dolması ve kendisini Yunanistan’da “ev”inde hissetmesi ise, 22 sayfalık “*Türk Marşı*”na, “Avrupamerkeziyetçi” bir “Türk karşıtlığı”nın ötesinde, huzursuz iç dünyasındaki kimi baskın yönelişlerini (bastırılmış eşcinsellik) ele veren anahtar bir metin özelliği kazandırır.

André Malraux, Gide’in Türkiye yolculuğundan 28 yıl sonra 1942’de yayımladığı son romanı “*Altenburg’un Ceviz Ağaçları*”nda (*Les Noyers de l’Altenbourg*) gerekçeleri farklı da olsa, 1914’te Gide’in *Türk Marşı*’ndaki gibi müslüman Türk coğrafyasından Avrupa’ya benzer bir “dönüş” öyküsüne yer verir. Doğu Dilleri alanında eğitim almış serüven tutkunu Vincent Berger “*eylem kabiliyeti ile kültür ve bilinci kendisinde birleştiren*” genç ve yetenekli bir “entelektüel”dir. 1908’de İstanbul Üniversitesi’nde dersler vermek üzere görevlendirilir. Bir süre Alman Büyükelçiliği propaganda sorumlusu olarak çalışır; ardından Enver Paşa’nın danışmanlığına getirilir. Dönemin büyük tarihsel kırılmalarının hemen öncesinde,

Vincent Berger, diğer Malraux kişileri gibi Avrupa'dan Asya'ya taşıdığı varoluş sıkıntısını aşmak için önünde geniş bir eylem alanının açıldığını; eylem gücünü, insanlık durumuyla ilgili düşüncelerini sorgulayacak uygun koşulların oluştuğunu düşünür. Enver Paşa'yla birlikte Trablusgarp savaşına katılır. İstanbul'a döndükten sonra, Enver Paşa tarafından Asya'daki Türk halklarını "Turan" ülküsünde birleştirmek amacıyla Afganistan'a bir "keşif gezisi"ne gönderilir. Berger, "Kur'an yasanı"nın, "kemikleşmiş bir islâm"ın hüküm sürdüğü bu geri kalmış, yazgıcı islâm coğrafyasında derin bir düş kırıklığı ve "küçük düşme utancı" içinde, "Turan ülkesi"nin var olmadığı gerçeğiyle yüzleşir. Düşünsel/felsefi planda Enver'le "aralarında çok içten bir bağ" kopmuştur. Artık Berger için Avrupa'nın çağrısı "Müslüman sıkıntısı"nın doğurduğu duygusal bir özlemden çok, Avrupa uygarlığının, Avrupalılık kimliğinin vazgeçilemezliğinde somutlaşan bir "iç gereklilik"tir.

Birisi gerçek kişi, diğeri roman kişisi iki Avrupalının Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış dönemine denk gelen 1914'lerde "Müslüman-Türk dünyası"yla ilgili deneyimlerine dayalı bu "dönüş" öyküleri bir dizi sorunu tartışmaya açmaktadır. Hem Gide, hem de Malraux, bu iki "tutkulu göçebe", "egzotik Doğu"nun peşindeki öncellerinden (Lamartine, Nerval, Gautier, Flaubert, Loti) farklı olarak, Müslüman-Türk uzamını kendilerine özgü nedenlerle bir "çatışma" alanına dönüştürmüş olsalar da, bu coğrafya naklettikleri öykünün dışında her ikisinin de zihin haritasında bir "iz" bırakmaz. Ancak, öykülerinde ilginç olan, "öteki" ya da "ötekilik" (Doğulu, Türk, Müslüman) üzerinden tanımladıkları "Avrupalılık" kimliğine ("européanité"), Avrupa değerlerinin üstünlüğüne yaptıkları vurgunun kendi iç yaşamlarında yüzleştikleri sorunları dışavurmalarına da olanak sağlamasıdır. Gide, *Türk Marşı*'nda içindeki baskıcı Hıristiyan/Protestan ve burjuva Gide'den kurtulmasına dayanak yapacağı bir "günah geçisi" bulur; Malraux ise, *Altenburg'un Ceviz Ağaçları*'nın ilk bölümünde romanın ana eksenini oluşturan "insanın varoluş sıkıntısı"ni tartışmasına zemin oluşturacak bir ön alan yaratır. Gide ve Malraux iki savaş arasını kapsayan çeyrek yüzyıl içinde farklı dürtülerle benzer bir "dönüş öyküsü" yazmış olduklarının farkında mıydılar, bunu bilmiyoruz. Ama, "Avrupa'ya dönüş" kurgularının arka planlarının bir düş kırıklığından çok fazlasını söylediğine kuşku yok. Bu yazı çözümleyici bir perspektiften her iki yazarda "dönüş psikolojisi"nin dinamiklerine çeşitli yönleriyle ışık tutmayı amaçlıyor.

ANDRÉ GIDE'İN TÜRK MARŞI YA DA TERSİNE YOLCULUK

Türkiye yolculuğunun "zihinsel iklim"i

Maurice Barrès'in 1897'de yayımladığı *Les Déracinés* (Köksüzler) romanı çevresinde Gide ile Barrès arasında yaşanan polemik Gide'in tüm yaşamı

boyunca düşüncesini ve eserini besleyecek bir temel olguya, “yolculuk” ilgisine güçlü bir ivme kazandırdığına kuşku yoktur. Bireyin “öz”ünü oluşturan “benlik duygusu”nun (egotizm) güçlü bir “toprak bağı”na, “atalar”ın “kökler”ine; dinsel, düşünsel, tinsel mirasına; ulusal geleneklere dayanması gerektiğini savunan Barrès’in milliyetçi ve Katolik söylemine karşı çıkan Gide, kişiliğinin coğrafi ve kültürel planda Fransa’nın farklı iki bölgesinin ürünü olduğunu söyler, ve ekler: “*Uzès’li bir baba ile Normandiyalı bir anneden Paris’te doğmuşken, söyler misiniz Mösyö Barrès nereye kök salabilirim? Sonunda yolculuk yapmaya karar verdim.*”¹ *Günlük*’üne düştüğü 24 ağustos 1905 tarihli not da bu çerçevede zaman içinde bir “yolculuk anlatısı”na, bir “göçebelik öyküsü”ne dönüşecek yaşam öyküsünün bileşenlerine dikkat çeker: «*Yaşamımda, tutarlı, sürekli ya da kesin olan hiçbir şey yok. Bir benziyor, bir farklılaşıyorum (...)* Daha doğrusu, birden bir uçtan ötekine savrulduğumu hissettikçe, alınyazımın bu salınımında gerçekleştiğini düşünüyorum. Neden yapay biçimde kendime öykünerek yaşamamın yapay birliğini oluşturayım ki? Ben dengeyi harekette bulabilirim. İçimde birbirinden çok farklı iki yaşama biçimini buluşturan kalıtımım, sıkıntısını çektiğim bu karmaşıklık ve çelişkileri açıklayabilir.»² Bu ikili “aidiyet”, Gide’in gözünde “sıkıntı” ve “çelişkiler”ine, olduğu şeyin karmaşıklığına bir “açıklama” getirmenin ötesinde, fiziksel ve moral planda “denge”ye götüren tek yol olarak hareketi, “yolculuk”u gerekli, dahası meşru kılar. Yolculuk bu anlamda bir tür “merkezkaç güç” etkisiyle, çocukluğundan itibaren protestan ahlakın doğurduğu boğucu aile ortamından uzaklaşmak ve kendisini büyük ölçüde cinsel tercihiyle ilişkilendirdiği “dünyevi hazlar”ın çekiciliğine bırakmak için ideal bir kaçış aracı; bedenle ruh, düşünceyle/ duyularla yazınsal ifade arasında özgürleştirici bir sentez işlevi görür. Kuşkusuz bu noktada mutlak bir kopuştan, bir “inkâr”dan, Barrès’in de mahkûm ettiği gibi bir “köksüzlük”ten söz edemeyiz. Çünkü Gide, bir sarkaç gibi “burası” ile “başka yer” arasında salınıp dursa da, her yolculuğun sonunda “ev”ine, protestan ahlakın biçimlemiş olduğu “aile çevresi”ne döner. “*Normandiya’da Madelaine’in kocası, Afrika’da (Arap) oğlan avcısı*”³ olması “aynı adam”da, “aynı an”da ve “aynı uzam”da yaşanan bir şey olmadığı için, ona göre özgür olduğu kadar zorunlu bir tercihtir bu. Gide’in hazcı (hedonist) ve duyumcu (sensuel) yaşam vizyonu ile iç içe geçen “modern göçebeliği” bir yaşama nedeni olduğu kadar, 1914 öncesi çok sayıda eserine malzeme oluşturur⁴. 1887’den itibaren günü birlik tuttuğu notlardan oluşan ve ilk cildini 1939’da yayımlayacağı *Günlük*’ünde önemli bir yer tutan ve Gide için “yeniden doğuş” anlamına gelen Kuzey Afrika (Cezayir, Tunus, Fas) yolculukları ise (1893-1903), çocukluğundan itibaren kişiliğini baskı altında tutan püriten ahlaka ve mistik yönelişlere karşı bir tür “denge ağırlığı” rolü üstlenir.

1891-1914 yılları arasında Gide’in Avrupa ve Kuzey Afrika ülkelerine yaptığı kırk dolayındaki yolculuk düşünüldüğünde⁵, 1914’te Osmanlı Türkiye’sine yaptığı ve yaklaşık bir yıl önce planlanan ve *Türk Marşı*⁶ adıyla *Günlük*’üne kaydedeceği bu yolculuğun da ilk bakışta şaşırtıcı bir yanı yoktur. Kaldı ki Türkiye

projesi bu tarihten çok önce de Gide'in gündemindeydi. 1898'de İstanbul, Bursa ve Truva'yı ziyaret eden ve Türkiye'den olumlu anı ve izlenimlerle dönen dostu Ruyters'in teşvikiyle İstanbul'dan Anadolu'ya (Bursa, Ankara, Konya) ve Toroslar üzerinden Bagdat'a, oradan İran'a kadar uzanacak bir "Doğu yolculuğu", -kimi yazınsal çekincelerine karşın-, Gide'in zihninde canlılığını hep korumuştur⁷. Ancak, 1910'lu yıllarda Fransa'da ciddi bir istikrarsızlığa yol açan siyasal çatışmalar ile, Avrupa'da, özellikle de Balkanlardaki savaş öncesi gerginlik ve huzursuzlukların Gide ve yakın çevresinde ciddi kaygılara yol açtığı bilinmektedir. Gide'in 2 Temmuz 1913 tarihli notunda, Nisan ayı içinde dostu Ruyters'le planladıkları Türkiye yolculuğunu kastederek, "*Yolculuğumun yaklaşması beni kesinlikle hasta ediyor; an geliyor, Balkanlardaki durum kötüleşsin de oraya gidemeyeyim diye düşünüyorum*"⁸ sözleri dikkat çekicidir. Gide, 18 Eylül 1916 tarihli notunda da, Mme Mayrisch'in son mektubundaki, "İki yıl önce dayanılmaz kaygınızı nasıl paylaştığımı biliyorsunuz" sözüyle biten bölümü alıntılarla, o dönem (1913-1914) yaşadıkları huzursuzluklara gönderme yapar: "*Evet, onunla ve Ghéon'la Anadolu'da aramızda geçen, Fransa'nın ağır ağır dağılmasıyla, kullanılmayan ya da boşa giden erdemleriyle, savaşın eli kulağında olmasıyla ilgili o konuşmaları anımsıyorum (Özellikle biri İzmir'deydi). - Madame Mayrisch savaşın çıkacağına inanmaya yanaşmıyordu, bizse Ghéon'la ılandan birkaç ay önce, öngörüyor, söylüyor, neredeyse savaşı arzuluyorduk, çünkü savaşın ülkemizin yavaş yavaş içine çekildiği iğrenç güçsüzlükten daha önemsiz bir kötülük olduğunu düşünüyorduk - belki de yalnızca savaşın bizi bundan kurtarabileceğini...*"⁹ Gide'in kaygıları Türkiye yolculuğu boyunca da sürer. Konya'dayken Enver Paşa'nın bu kente yaptığı ziyaretle ilgili, "*beş yıldan önce bir daha savaşa girmeyeceğine söz verip dursa da (Enver Paşa) bu yolculuk pek güven vermiyor, Anadolu'ya geleli beri çok kaygı verici söylentiler duyuyoruz*"¹⁰ diye not düşer defterine. Arkadaşlarıyla İzmir'den Yunanistan'a geçmelerinden yaklaşık bir ay sonra, 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tahtının veliahtı ve eşinin bir Sırp tarafından katledilmesinin ardından Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi kaygılarındaki haklılığı ortaya çıkarır. Ancak, tüm bu gelişmeler kuşkusuz tek başına, Gide'in 22 gün kaldığı bir ülkeye, onun halkına, coğrafyasına, yaşama kültürüne gösterdiği aşağılayıcı tavrı, duyduğu tiksintiyi haklı gösteremez.

"Kuzey Afrika düşü"nün izinde...

1913 Nisan'ında planladığı Türkiye yolculuğuna 25 Nisan 1914'te başlayan André Gide dostları Henri Ghéon¹¹ ve Aline Mayrisch'in¹² eşliğinde trenle¹³ 28 Nisan'da İstanbul'a gelir. Grup 2 Mayıs'ta Bursa'ya, 9 Mayıs'ta İznik'e, 11 Mayıs'ta Eskişehir'e, oradan Kütahya-Afyon üzerinden 12 Mayıs'ta Konya'ya, oradan da Efes ve İzmir'e gider ve 22 Mayıs'ta Yunanistan'a geçer. Gide'in İstanbul'a gelmeden önce Adolphe Joanne'in *Itinéraire descriptif de l'Orient* adlı

rehberlik kitabını okuduğunu biliyoruz.¹⁴ Gide Türk topraklarına girmeden Türkiye (İstanbul, Bursa) hakkında ilk bilgileri trende tanıştığı ve Bursa’da ikamet eden zengin bir Ermeni kadından alır: “*Bize İstanbul ve kendisinin yaşadığı Bursa’yla ilgili bir çok bilgi verdi*”¹⁵. Sofya’da yapılan durağın ardından, Gide’in ilk yolculuk izlenimi ise, “*Bulgarlar nasıl da çirkin ! Yabancıları sevmediklerini söylüyorlar, keyifleri bilir!*”¹⁶, olur. “*Edirne’yle Çatalca arasında toprağın kuraklığı*”, “*uçsuz bucaksız boş arazi*”, “*başiboş köpekler*”, “*balçık rengi kam-lumbağalar*”, tren penceresinden izlediği bu ilk ilgi çekmeyen görüntüler birden yerini “*leylek*” ve birkaç “*deve*” görmenin “*sevinci*”ne bırakır. Kuzey Afrika’yı mı anımsar Gide, muhtemeldir. İstanbul’da üç gün kalan Gide’in, “*İstanbul tüm önyargılarımı doğruladı*” sözündeki “*önyargılarım*” sözcüğünün bir dil sürçmesi olmadığı açıktır. İstanbul’da, -tıpkı ona göre “*Venedik*”te olduğu gibi-, hiçbir şey özgün değildir; “*hayranlık*” uyandırır da hiçbir “*mimari*”nin, “*caminin*”, anıtın “*Türk*” eseri olmadığını iddia eder: “*onca ırkın, tarihin, inancın ve uygarlığın sürtüşmesiyle, çatışmasıyla ortaya çıkan bu kalın köpüğün (tortunun) altında yerli hiçbir şey yok*”, der ve ekler: “*Türk giysisinden daha çirkin bir şey düşünülemez; ırka da gerçekten yakışıyor. Ey Haliç, Boğaziçi, Üsküdar kıyıları, Eyüp’ün servileri! Dünyanın en güzel manzarasına bile kaptıramam gönlümü, orada yaşayan halkı sevmeysem.*”¹⁷ Bir insan, ilk kez geldiği bir ülkenin bir şehrinde üç günde tüm bir halkı nasıl bu derece kesinlikle tanıyabilir, yargılayabilir? Nasıl olur da karşılaştığı sınırlı sayıdaki bir insan grubu tüm bir halkı temsil eder? Üçüncü günün sonunda, Venedik gibi *yüreğinin “cehennemi”*nde yer ayırdığı “*İstanbul’dan ayrılmanın sevinci*” içinde, “*orayı övmeyi başkalarına bırakıyorum*” diyerek eleştiri oklarını hem geriye, hem de ileriye doğru fırlatır.¹⁸ Kendisini Bursa’ya (Mudanya’ya) götüren gemiden gördüğü “*güler yüzlü*” deniz ise, onu rahatlatmışa benzer.

3 Mayıs Cumartesi günü (Mudanya’dan) Bursa’ya gelen Gide burada bir haftaya yakın bir süre kalır. Bursa’da İstanbul’daki yazardan taban tabana zıt bir yazar çıkar karşımıza. Ancak, tam da bu noktada okuru yanılgıdan yine Gide’in kendisi kurtarır: “*Bir yöreyi sevmeye başlar başlamaz, orada yaşamak istiyorum. Ama burada arkadaşlık kuramazdım. Yalnızlığım bir tek ağaçlarla, akarsuların sesiyle, asmaların Pazar sokaklarının tepesinde ördüğü gölgelerle akraba. Halk çirkin; uygarlıkların arkasında bıraktığı köpük (tortu)*”¹⁹. Gide’in dostu Ruyters’e 1896’da yazdığı bir mektupta, “*ziyaret edilen halkın (insanların) güzelliği beni çoğu zaman sanat eserlerinden daha çok heyecanlandırır*”²⁰ sözü ise, fazladan Gide’in “*şehvetli*” mizacını ele verir. Bursa’da insanı kovulmuş bir şehri dolaşır gibidir Gide. I.Murat Camii’nin kendisini, mimarisini değil, caminin çevresini, duvarına düşen çınarın gölgesini, fiskiyeli havuzunu, dış kemerlerdeki kırılmaç yuvalarını seyre dalar: “*Ayağımın dibinde aydınlık bir huzurun yayıldığı Bursa’nın sahil yeşili. Ortalık durgun. Havanın duruluğu anlatılacak gibi değil; gökyüzü düşüncelerim gibi açık*”²¹. Dış dünyanın insansız, gösterişsiz görüntüleri

Gide'in düş dünyasını harekete geçirir; çağrışımlar peş peşe doğar; bir iç yaşama bırakır kendisini: "Ah! Ah! Her şeye yeniden, en baştan başlamak vardı ! (...) Gür bahçeli Bursa, saflığın gülü, çınarların gölgesindeki uyusuk gül, nasıl oldu da gençliğimde tanımadım seni? Daha şimdiden mi? Bir anıda mı yaşıyorum/ Bu küçük cami avlusunda oturan, soluyan, seni seven ben miyim gerçekten?"²². Gelgelelim, şehir içinde gezintide karşılıklarına insan çıkmayagörsün, bir anda "saflığın gülü" Bursa bir bulut gibi biçim değiştirir: "İlk gün tatsız bir gezinti yaptığımız o Pazar kadar büyük bir düş kırıklığı yaratan bir yer olamaz", diye eleştirir, ama yine de kendisine Doğu işi "üstlükler" satın almayı ihmal etmez. Uludağ'dan indikleri "belli", sırtları karlı iki katırın betimlemesi Gide'e Pazar yerinden daha ilginç görünür. Uludağ'ın yamaçlarında gördüğü bir keçi sürüsü de onu Apeninler'e götürür; "köylü flütleri" eşliğinde, çobanlarla birlikte keçi sürülerinin ardından yürüdüğünü anımsar. Asıl şaşırtıcı olan Gide'in, "Eşsiz bir tanrı mesken tutmuş seni ey cami" dediği Yeşil Cami ziyaretindeki bakış değişikliğidir. Caminin "güneş ışınının gümüş rengine boyadığı" fiskiye havuzu, havuzu kuşatan limon ağaçları, "güvercinlerin kuğuruşları", caminin içinde bir pagan manastırı süsü gibi betimlediği "Bursa kemeri" (...) "Burada insanın mutluluk için doğduğundan, her şeyin sevinçle çözüme ulaşip sona ereceğinden nasıl kuşku duyulabilir?. Muthuyum"²³, der. Gide şiirsel uzam betimlemeleriyle kendi yaşamı arasında bağlar kurar. Gide'in caminin içinde bağdaş kurup, "uzun uzun düşüncelere" daldığı "bu kutsal yerde", "bir dinlenme, duruluk, denge yeri(nde), kutsal Mavilikler; kırışksız mavilikler; zihnin (bu) kusursuz sağlığı"nda "kendisine tapınmamızı bekleyen eleştiri tanrısının burada olduğunu ve bizi arınmaya çağırdığını anladım" sözlerini bir Protestan ritüeli "kalıntısı" ("confession"-günah çıkarma ayini) olarak görmek hiç de yanlış olmaz. Gide'in kent peyzajları ve I. Murad camisi ve Yeşil Cami'yle ilgili defterine kaydettiği kopuk notların, gözlemlerin, çağrışımların geç kalmış bir romantğin kaleminden çıkmış duygusu veren özentili bir dille, izlenimci bir biçimle sonradan düzenlendiğini düşünmek zor değil.²⁴ Gide, Yeşil Cami betimlemelerinde Cezayir notlarında ya da *Dünya Nimetleri*'ndeki coşkulu lirizmi, taşkın "ruh hâli"ni yeniden bulmuş gibidir. Söylemindeki bu ani ton değişikliği okuru şaşırtmaz değildir. Sanki yazarımız Cezayir'de, hayranı olduğu çöl bölgesinde bir vaha yerini ya da antik Yunanistan'da Delfos tapınağını geziyordu! Peyzaj ile düşünce, zihin/ruh, duyular/iç hayat arasındaki bu geçişlilik yolculuk anlatısını düzyazı şiire yaklaştırır.

Gide'in bir gece yarısı, otel odasındaki yatağından duyduğu bağırışlar ve silah seslerinin, ona, "bu ülkede her an beklenebilecek bir şey"i, bir "ayaklanma" ya da bir "katliam"¹, "Ermenilerin, Rumların, Yahudilerin... ya da (bir) Aziz Bartolomeus Yortusu Kıyımı"²nın yaşandığını çağrıştırması ise, içinde bulunduğu önyargılı ve kaygılı ruh hâlini ele veren ilginç bir örnektir. Oysa, tüm bu gürültü ve patırtılar semt halkına çıkan bir yangını haber vermek içindir.

Gide'in yaklaşık bir haftalık Bursa ikametinin son gününde defterine düştüğü not sadece Bursa'dan, -insanları dışında !-, edindiği olumlu izlenimleri değil, tüm *Türk Marşı*'na sinen "tiksinti"yle karışık derin "düşkürlüğü"nin nedenlerini de açığa çıkarır gibidir: "*Bu küçük kentin, insanı çok gizemli bir biçimde kendine çeken bir büyüceliği, bir güzelliği var. Başlarda orada Cezayir anılarımı aradım durdum, oradaki o müzikleri, o beyaz giysileri bulamadığım için üzülüyordum, çirkin mi çirkin yüzlerden başka bir şey yoktu (...)* (leyleklerse) *develerin yokluğunu unutturuyorlar*", diyerek şehir içinde ezan saatinde yaptığı uzun gezintiyi "*yüksek minarelerin deldiği mavi dumanın içinde yüzen, gezinen bütün kentin görüntüsünü nasıl unutabilirim şimdi*"²⁵ sözleriyle bitirir. Gide'in "*yaşama yeniden doğuş*" olarak nitelendirdiği Kuzey Afrika'yı kültürü, -islâm dini dışında-, ondan çok farklı Anadolu coğrafyasında bulmaya çalışmasını saplantılı bir "ön kabul" olarak değerlendirmek yerinde olur. Bu da Gide'in Türklerle ilgili olumsuz nitelendirmelerin yolculuk süresince edindiği izlenimlerden çok, önceden zihninde var olan "hazır düşünce" kalıplarından kaynaklandığını gösterir. Oysa, Gide'in bu yolculuğa çıkmadan önce yapacağı şey *Dünya Nimetleri*'nde Nathanel'e öğütlediği şey olmalıydı: "*İçindeki tüm kitapları yakmalısın Nathanael*". Bu şartlanmayı pekiştirecek bir başka etkenin de, yolculukları boyunca gruba rehberlik eden kılavuz-çevirmen olduğuna kuşku yoktur: "*Kendisi padişahın tebaası*", diyor Gide, "*İbranice dışında her dili bilen, Alman adına karşın İtalyan kökenli, Buenos Aires'li bir Yahudi; adını söylenişi öyle zormuş ki takma ad kullanmak zorunda kalmış: Nicolas*"²⁶ Nicolas'ya göre İznik bölgesindeki tarlaları Yunanlılar ve Ermeniler işliyorlarmış; aralarında neredeyse hiç Türk yokmuş; bu bölgeye göç olmasa "*toprağa hemen hemen kimse el sürmeyecek*"miş ! Nicolas'nın, grupla birlikteyken karşılaştığı Türk köylüye yönelik sözlerindeki aşağılayıcı tonun grup üzerinde yarattığı etkiyi hayal etmek zor olmasa gerekir. Gide'in "*ne sorarsanız sorun yanıtı hazır*" dediği bu çevirmenin söylediklerinde neyin doğru, neyin yanlış ya da uydurma olduğunu Türkiye'yi tanımayan bir yabancıнын ayırt etmesi olanaklı görünmüyor. Ancak, kılavuzun Türklerle bakışındaki olumsuz görüşlerin grubun görüşleriyle uyum içinde olduğunu da belirtelim.

Grubun Bursa'dan sonraki güzergâh üzerinde yer alan İznik'te de yine insana rastlanmıyor! Çevrede yapılan küçük bir turun ardından, "*Ne bir ateş, ne bir ses, her şey ölü gibi*" notunu düşer Gide; bu gözlem insanlardan söz etmemek için iyi bir gerekçe olmalı. Gide, Bursa'da olduğu gibi "şairane" doğa (gün batımı ve gece) betimlemelerini İznik kasabası ve gölü çevresinde de sürdürür. Bir gece kaldıkları İznik'ten sonraki durak trenle gittikleri Eskişehir'dir. Gide'in yolculuk sırasında, "*Kimi zaman İstanbul'da da hayran olduğumuz kara manda sürüleri; leylekler*"dir dikkatini çeken. Bir gece kaldıkları Eskişehir'le ilgili hiçbir gözlemi yoktur Gide'in. Kütahya treninden yol izlenimleri birkaç cümlelik dağ, tepe, bozkır, gökyüzü betimlemeleriyle sınırlıdır. Gözleri insan arıyor, ama yoklar!:

“Toprak ekili ama çiftçiler nerede? Göz alabildiğine uzanan bir alanda, üstelik uzun süredir, tek bir insan, tek bir köy, hatta yapayalnız bir çadır bile görmedik.”²⁷ Kütahya garında Gide’in dikkatini çeken “Moğolları andıran çocuk” için kılavuz Nicholas’ın sözleri gerçeği çarpıtmadaki becerisini gösterir: “Kılavuzumuz bize Kütahya’da yaşayan herkesin böyle olduğunu söylüyor”...²⁸

Afyon izlenimleri ise, o tarihte Balkanlar’da ve Arabistan’da yaşanan savaşlardan dönen askerlerin Afyon garındaki iç paralayıcı görünümleri üzerine odaklanır: “Çoğunun giysisi yırtık pırtık, kir pas içinde; kimisi can çekişiyormuş gibi görünmüyor. Nicolas tek bir tozluğu, öteki ayağında da tek bir ayakkabısı olan paçavralar içindeki bir askeri göstermek için bizi çağırıyor. Yırtık bez pantolonu tozluksuz bacağundan aşağı sarkıyor. Siskalığı korkunç, o kadar zayıf ki trene binmesine yarım etmeleri gerekti.”²⁹ Gide’in, bir çuvalın üstünde oturmuş askerin bakışlarını, 1900’deki Cezayir yolculuğunda yolda terk edilmiş bir devenin, “başını bir ara geçen arabamıza bakmak için kaldırıp, sonra bir daha kaldırmamak üzere indiren deveninkileri anımsatıyordu” sözleri, tanıdığı olduğu insanlık dramının “acıma”, “merhamet” duygusu yerine, ilk anda bir “devenin bakışı”nı çağrıştırması ondaki Cezayir saplantısının ağırlığına işaret ederken, kılavuz Nicolas da kendi açısından bu sefalete son noktayı koyar: “Türk ordusunda hepsi böyle. Böyle şey görmedim.”³⁰

Konya: İğrençliğin sınırları...

Grup Afyon’dan Konya’ya 12 Mayıs Salı günü varır. Gide Konya’ya gelmeden önce, Selçuklu kalıntılarıyla dolu, dervişleriyle ünlü “görmekli bir Doğu kenti”, Tunus’taki El-Kayrevan gibi bir şehir hayal eder. Ghéon’la yaptıkları ilk gece gezintisi sıradan ve düşkırıdır³¹; ancak, ilginç bir keşifte bulunurlar. Bir gazino ışığı sandıkları bir otomobil farından gelen ışığın, ertesi sabah, “Türkiye’nin ne kadar ordu gücü kaldığını öğrenmek için kent kent dolaşan Enver Bey’in otomobilinden” geldiğini öğrenince şaşırırlar. Gide’in düştüğü not ilginçtir: “(Enver Bey) Beş yıldan önce bir daha savaşa girmeyeceğine söz verip dursa da bu yolculuk pek güven vermiyor, Anadoluya geleli beri çok kaygı verici söylentiler duyuyoruz”³². Gide’in gündüz gözüyle gördüğü Konya da diğer şehirlerden farklı değildir, hatta en kötüsüdür: “Konya’nın açık ara Türkiye’ye geldiğimden beri gördüğüm en karma, en bayağı ve en çirkin yer olduğunu itiraf etmeliyim (...) Afrika’da gördüğüm her şeyin ne denli saf ve özel olduğunu anlamak için buraya gelmek mi gerekiyordu? Burada her şey kirli, çarpılmış, solmuş, yozlaşmış (...) Sanırım Konya’da sahici ve özel bir tat bulabilmek için yirmi ya da elli yıl değil, birkaç yüzyıl geriye gitmek gerekiyor. Konya gözümden daha da düşmek için (daha doğrusu: kafamda daha da alçalmak için), yanındaki dağa ve ovaya göre konumuyla ister istemez Biskra’yı anımsatıyor. Ama bu dağlar renk ve biçim açısından Hamar Khadou dağlarından nasıl da çirkin; bu ova nasıl da çirkin çölden; bu ağaçlar palmiyelerden, Türkler Araplardan nasıl da çirkin.”³³

“İrkçilik” ya da günümüzdeki ifadesiyle “nefret suçu” söylemi belki ağır kaçır ama, “çirkinlik”in, “bayağılık”ın, “kirlilik”in, “alçalma”nın, “yozlaşmışlık”ın “ölçüt”ü “ülkelerin coğrafi konumu”³⁴, “Kuzey Afrika”nın doğası, insanı, yaşama kültürü, “şehvet uyandıran” çekimi, baştançıkarcılığı olunca; bir “dağ” diğerinden, bir “ova” bir “çöl”den, bir “ağaç” bir “palmiye”den, bir “Türk” de bir Arap’tan neden “çirkin” olmasın! Lafonten’in “kurt”u “kuzu”yu yemeyi bir kez kafasına koymaya görsün, “gerekçe” bulmak hiç de zor değildir. Bu durumun hoşgörülebilir bir “ruh hâli”nden fazla bir şey olduğuna inanmamız için çok nedenimiz var. Gide kafasındaki “insanlık ölçütü” skalasının altına, Türklerin yanına “*tüm o fessileri*”, Yahudileri, Ermenileri, Rumları, Bulgarları da katar. “*Kürtler*”i ve “*Çingeneler*”i ise, “*göze hoş gelen giysi*”leri, “*yüz*”leriyle ayrı tutar. Notunun son cümlesi ise handiyse “*yürek kabartan*” cinstendir: “*Türkiye’nin her eyaletinde yoğun bir grup oluşturan, birbirinden çok farklı eğilimleri olan bu ırklardan herhangi biri ancak ezildiğini öğrendiğimde içimde sempati uyandırabiliyor*”³⁵. Gide 1914’lerde Fransız koruması altındaki (“*le Prétectorat français*”) Tunus, Cezayir ve Fas’ın yarı sömürge statülerinin sanıldığığının tersine “uygarlaştırıcı bir işlev”i olduğuna inanmış olacak ki, Kuzey Afrika “sempati”sini, dahası “*tutku*”sunu bu halkların “*ezilmişlik*”lerine bağlamıyor...

Gide’in Konya’da gördüğü anıtsal eserlerdeki çinilerle ilgili görüşünde kılavuzun payı büyük olsa gerekir: “*Bu çinilerdeki, bu heykellerdeki eşsiz sanat, Türkiye’de özgün, sağlam ve güzel olan her şey gibi başka yerlerden geliyor*”.³⁶ Artık, sorun “*önyargı*”nın, dahası “*bilgisizliğin*” ötesine geçerek, kasıtlı olduğunu düşünmeden edemediğimiz bir çarpıtmaya dönüşüyor. Çünkü bu yanlış bilgi Gide’in gözlem yoluyla fark edeceği bir şey değildir. Ancak, Gide’in giderek fark ettiği bir şey var, o da “*her şeye cevabı olan*” kılavuz Nicolas’ın arada bir yalan söylediğidir: “*Konya’yı çok iyi bildiğini ileri süren çevirmenimizle bir meydanda karşılaşınca çok eğlendim. Saat daha 6 bile olmamıştı. Buraya ilk kez geldiğini düşünüyorum kesinlikle: biz uyanmadan çabucak rolüne çalışıyor*”³⁷.

Enver Paşa’nın Konya’dan ayrılmasını sıradışı bir olay olarak izler Gide. Paşa’nın çevresinde Türk ve Alman kurmayları yer alır; o tarihte Osmanlı Orduları Genel Müfettişi olan general Liman Von Sanders Enver Paşa’ya eşlik eder. Bir izci takımı önlerinden tören adımlarıyla geçer; Gide’e göre, “*hepsi daha şimdiden Türkler gibi çirkin; sonra jimnastik ya da atıcılık kulüpleri, ülkenin gelecekteki gücü, gülünç ve gudubet, ama şimdiden ‘dava’ uğruna kendilerini öldürmeye hazır oldukları hissediliyor. Enver Bey buradan mutlu ayrılacak*”.³⁸ Onları, “*kafalarındaki kahveli dondurmayı andıran başlıklar*”ıyla bir “*dervişler*” heyeti izler, Paşa’ya “*saygılarını bildirmeye gelmişler*”. Paşa sonunda trene biner. “*Bir sinema sahnesine tanık*” olduğunu düşünen Gide, “*üflelemeli çalgıların bir sürü falsoyla çaldıkları ‘Polka des roses’ eşliğinde*”³⁹ tren hareket eder.

Gide, Mevlevi dervişlerini “çok saygıdeğer” bulsa da, “*Dervişler Camii*” sine yaptığı ziyaret de olumsuz izlenimlerle sürer. “*Bir minyatürü andıran*” dervişlerin “*uzun bambu flütler*”le (Ney) verdikleri minik konseri “*sıradan*” bulur; derviş odalarını “*hücre*”ye benzetir; derviş mezarlarının bulunduğu odadaki “*yerler iğrenç modern halılarla kaplı*”dır; tavandan sarkan avizeler “*bayağı bir işçiliğin ürünü*”dür ve “*korkunç zevksiz*”dir. Ve Konya ziyareti de bitmiştir!

Gide ve arkadaşları kendilerini Uşak’a götüren trendedirler. Trene “*bir sürü acemi er, asker kaçağı ya da bakaya*” bindirilir. Ara istasyonların birinde “*iki Rus mujik*” biner trene.⁴⁰ “*Balığı bol Akşehir gölünün balıkçılarıymış bunlar. Onları trene getiren araba saldırıya uğramış*”. Gide ve arkadaşı Ghéon “*bitli kalabalığın*” arasından geçerek, yaralı arabacıyı görmeye giderler. Gide’in iki mujiği betimlemesindeki yumuşaklık, hoşnutsuz düşünce ve tavırları ve çevre atmosferiyle tam bir karşıtlık oluşturur: “*...bakışlarındaki ifade utangaç, neredeyse çocuksu, öyle tatlı ki size baktıklarında içinizi açasınız geliyor*”. Perde aralanıyor gibi, ama...

Gide’in, tren Akşehir üzerinden Uşak’a doğru seyrederken gözlemlerinden bağımsız olarak geleneksel Türk erkek giysileriyle ilgili “nesnel” bir gözle yaptığı ayrıntılı betimlemeler bütünden kopuk parçalar olarak kalıyor. Onu izleyen birkaç kopuk düşünce de ilk not alındığı biçimiyle kalmış. Bunlardan birisi şöyle: “*Türk halkının aslında o utanç verici hiçbir şey yapmama alışkanlığına borçlu olduğu ‘incelmışlik’ üstüne*”. Gide’in tam olarak kastetmek istediği, acaba ona göre, “*Türk halkının aslında o utanç verici hiçbir şey yapmama alışkanlığı*” ile giysilerindeki bu “*incelmışlik*” arasında nasıl bir bağ kurulacağı mıdır? Bilmiyoruz. Gide kuşkusuz cevabı biliyordu; ancak, notları yarım bırakmasının nedeninin, “*Bu notlardan artık zevk almıyorum. Defterimi çok geçmeden bıraktım. Onu ne Efes’te, ne birkaç gün daha oyaladığımız İzmir’de elime aldım, sonrasında Türkiye’nin içimde uyandırdığı büyük tiksintiyle çabucak Yunanistan’a gitmek istedim*”⁴¹ aceleciliği olduğu açıktır...

“Dönüş”ün psiko-patolojisi

Türk Marşı’nın üzerinde en fazla durulması gereken yanının, etkileri Türkiye’yi terk ettikten sonra da süren “dönüş” psikolojisi olduğuna kuşku yoktur:

Yunanistan gibi bir mucizeye gereğince hayran olabilmek için, oraya Fransa’dan ya da İtalya’dan değil, Türkiye’den gitmek (...) daha iyi. Bir yolculuktan çıkardığım ders o ülkeye karşı duyduğum tiksintiyle orantılı. Onu daha fazla sevmediğim için muthuyum. Çöl havasına, sert ve yabancı kokulara gereksinim duyunca, onları yine Sahra’da aramaya gideceğim. O zavallı Anadolu’da insanlık yontulmamış değil, bitik. Daha uzağa gitmek mi gerekiyordu?

Fırat'a uzanmak mı? Bağdat'a uzanmak mı? – Hayır, artık içimden gelmiyor. Aştım artık buraların çok uzun zamandır bana işkence eden takıntısını (...) Şimdi Batılı uygarlığımızın (az kalsın Fransız diyecektim) yalnızca en güzel uygarlık olmadığını biliyorum; ayrıca 'tek' uygarlık olduğunu düşünüyor, biliyorum – evet bir tek bizim mirasçısı olduğumuz Yunan uygarlığından söz ediyorum. 'Beni eve, Yunanistan'ın görkemine geri götürdüler'. Bizi Pire'ye götüren gemide, 'Stance à Hélène'in ⁴² bu dizelerini yineliyorum içimden. Yüreğim huzurla, kahkahayla ve dinginlikle doluyor (...) Çılgınca bana yabancı gelmeyen bir manzarada yaşıyorum; 'evimdeyim': Yunanistan'da ⁴³.

Yunanistan'a geçilir geçilmez “peyzaj”, “zihinsel iklim”, huy, keyif, bakış, her şey değişir birden; sanırsınız Gide Minotauros'un kasvetli “labirent”inden kaçıp çıkmıştır gün ışığına... Bir kâbustan uyanıp da sağ olduğunu görmek gibi bir şeydir bu... Çirkinlik, kaba sabalık, ilkellik, iğrençlik, sefalet, gülünçlük yerini “uygarlığa” (!) bırakmıştır. Belli ki, “Yunan mucizesi” sadece kültürel ve estetik değil, entelektüel ve moral bir özellik de taşır Gide'in gözünde... Oysa, Gide Yunanistan'a, “ev”ine değil, “kendini”ne, kendi “saplantılı” gerçeğine döner. Dünyanın “kendi gerçeği”ne göre yaratılmadığını; her ziyaret ettiği yerin kendi beklentileriyle örtüşmesi gerekmediğini Türkiye'yi ziyaret ettiğinde anlamış olmaması gerçekten çok tuhaftır. Asıl tuhaf olan bir başka yan da, okurun dikkatini Türkiye'ye, Türk halkına duyduğu “tiksinti” üzerinden “Yunan mucizesi”ne kaydırarak kişisel beklentileri, açıkça dışa vuramadığı cinsel fantazmaları üzerinden yaşadığı düş kırıklığını gölgede tutmaya çalışmasıdır. Gide'in, “Yunanistan gibi bir mucizeye gereğince hayran olabilmek için, oraya Fransa'dan ya da İtalya'dan değil, Türkiye'den gitmek” gerektiğini iddia ederken, şu soruları sormak yerinde olacaktır: Herhangi bir Kuzey Afrika ülkesinden, Tunus'tan, Cezayir'den, Fas'tan Yunanistan'a gidilse değişen ne olurdu? Bu yarı sömürge ülkeler 1914'lü yıllarda Gide'de “tiksinti” uyandıran Osmanlı Türkiye'sinden daha mı ileri durumdaydılar? Gide'in, Kuzey Afrika'nın kendisine özgü coğrafyasının (çöl, step); etnik (Arap, berber), kültürel (Arap, berber, islâm), dilsel (Arapça) ve dinsel (İslâm) kimliğini hangi özellikleriyle, “bir tek kendileri”nin “mirasçısı” olduğunu iddia ettiği “Yunan uygarlığı”yla bir arada düşündüğünü merak etmiyor değil insan. Gide'in onları, “Çöl havasına, sert ve yabanıl kokulara gereksinim duyunca”, “tensel hazlar”ı mahkûm eden protestan ahlakının karşı kutbunda, tinsel, moral ve cinsel özgürlüğüne kavuşmasına zemin hazırlayan “mitik vatan”ı Kuzey Afrika'da, Sahra'da “arama”ya gitmesine kimsenin itirazı olamaz. Ancak, Barrès'in ulusal toprağa, “cedlerin toprağı”na dönme, “kök salma” savına şiddetle karşı çıkarken, Türkiye yolculuğunun sonunda “kültür milliyetçiliği”ne sarılması, dahası karşı çıktığı milliyetçi söylemin tuzağına düşmesi Gide'in belki de en paradoksal yanındır. Bu bağlamda, Gide'in başlangıçta karşı çıktığı Barrès'in “kültür milliyetçiliği”nden

uzaklaşmadığı sonucu çıkartılabilir. “*Görünüşte Barrès’e muhalefet sadece yüzeyseldi; (Gide’in) kızdığı şey Barrès’in yöntemiydi, amacı değil*”⁴⁴. Ancak, bu benzerliğe karşın Gide’i Barrès’ten farklı kılan bir şey var, o da Gide’in gittiği her yere bir miktar kendi ülkesinin kültürünü, “mantalite”sini de taşımış olmasıdır; oysa, kendisinden bir ay sonra Türkiye’ye gelecek “tutucu”, “milliyetçi”, “Katolik” Barrès Türkiye’ye Gide gibi bakmamış, bu kültürü kendi “özgünlüğü”, kendi kültür coğrafyası içinde değerlendirmeyi yeğlemiştir. Gide’in aynı “milliyetçi” tavırla Kuzey Afrika’ya yaklaşmaması ise, bu bölgenin Avrupa’nın “koruma”sı (Protectorat) altında yarı sömürgeleştirilmiş olmasını akla getirmektedir. Kongo anılarında Gide’in Fransızların kimi uygulamalarını eleştirirken, sömürgeciliğe açıkça tavır almadığı, onu “*uygarlaştırıcı bir eylem*” olarak görmekten geri durmadığı da bilinmiyor değildir. Gide, çocukluğundan itibaren kişiliğini, düşüncesini, bedenini teslim alan “püriten ahlak”tan Kuzey Afrika sayesinde kurtulurken, “*yontulmamış, bitik*” nitelendirmeleriyle aşağılamaya kalktığı Anadolu kültürü karşısında “avrupamerkeziyetçi” bir uygarlık anlayışında avuntu bulmuşa benzer. İçindeki baskıcı bir “ben”den kaçmış, ama tüm bir insanlığın ortak kültür mirası konumundaki antik Yunan kültür birikiminin, Rönesans’ın, hümanizmanın, Aydınlanma’nın evrensel boyutunu dar bir Avrupa vizyonu lehine atlamıştır.⁴⁵ Montaigne’in, “*Yurdundan kaçmakla kendinden kaçarmısın*” sözü tam da Gide’in yüzleştiği bu paradoks için söylenmiş gibidir. Yolculuklar ne yazık ki Gide’e kültürel çeşitlilik ve zenginlik, çoğulculuk ve tolerans adına insanlığın evrensel kültür mirasına daha çok sahip çıkması gerektiği bilincini kazandırmış görünmemektedir: “*Kendi payıma Fransa’yı yabancı bir çevredeyken daha iyi anladığımı, daha çok sevdiğimi söyleyebilirim. Biraz geriye çekilmeden daha iyi değerlendiremeyiz*”.⁴⁶ Sadece Fransa’yı mı “*daha iyi*” anlar Gide yolculuklarında ? Hayır kendisini de, kendi kişiliğini de, içinde kıpırdayıp duran bastırılmış “dürtüler”ini ya da şoven duygularını da... Bir tek anlamadığı ya da anlamak istemediği yolculukları sırasında kendi içlerinden bakmaktan uzak durduğu ülkeler ve insanları olsa gerekir. Türkiye’den döndükten yaklaşık bir ay sonra, 17 Haziran tarihli notunda şu satırları okuruz: “*Bu Türkiye notları beni çileden çıkarıyor; aslında dört günden fazla uğraşılacak şey değil, ama neredeyse on gündür takıldım kaldım. Öte yandan, önemsiz bir şeyi önemli bir şeyden daha kötü yazmaya içim elvermiyor; bu bir kusur*”⁴⁷ ; ama, Türklerden “*tıksınma*”nin yanında “*yazma kusuru*” da nedir ki Monsieur Gide?

Sonuç

Gide’in düşlediği Doğu, XIX. yüzyılın büyük seyyah yazarların kültürel, egzotik Doğu’su değil, tümüyle kişiselleştirilmiş; çocukluğunu ve ilk gençliğini karartan protestan ahlakın baskısını hissetmeyeceği; içinde kadının olmadığı bir Doğu’dur. Gide Türkiye yolculuğunda sadece kendi kişisel hazlarının, içten gelen dürtülerinin, kendi konforunun tatminini aramıştır. Yolculuk ettiği yerlerdeki

halkın fakirliği, yüzleştiği felaketler onu pek ilgilendirmemiştir. Sefalet önündeki tavrı kuru, kimi zaman “sinik” bir gözlemden ibarettir, Konya’da garda gördüğü yaralı askerler örneğindeki gibi. Manzara, insanlar, yapılar, anıtsal eserler onda “haz” doğuracak bir şey uyarmak için vardırılar. Onları fazladan anlaması gerekmez. Gide’in “*tiksinti*”sinin önceden biçimlenmiş bir “ön kabul” mü, yoksa yolculuk içinde oluşan bir dışavurum mu olduğu sorusunun cevabı dramatik “dönüş”üne eşlik eden düş kırıklığında netleşiyor. Defter’indeki notlara göre, Konya’da bir grup derviş dışında neredeyse doğrudan hiçbir diyaloga girmedikleri Türk insanı ya da ziyareti sırasında gördüğü manzara hep “olduğu şey” kaldığına göre, insanı ya da manzarayı “çirkin”, “iğrenç”, katlanılmaz bulmasının nedenlerini anlık, kendiliğinden doğan öznel, keyfi bir tepkiden, değişken bir “ruh hâli”nden çok, zihninde önceden var olan bir “düşünce kalıbı”na gördüğü, tanıdığı olduğu şeylerin uymamasında, bu nedenle de özenle örttüğü “beklentiler”inin karşılanmamış olmasında aramaktan daha doğal ne olabilir? Bu çerçevede, Gide’in, içindeki baskıcı protestan ahlakı “iğrenç” bulduğu Türk imgesi üzerinden simgeleştirdiğini söylemek yanlış olmaz. “Türk imgesi”ne yüklediği ve bir “bumerang” gibi sürekli geri dönen “iğrençlik”in, bastırıldığı “püriten ahlak”tan kurtulmak için bir destek sağladığı açıktır. “Türk imgesi”nin, ona işkence çektiren içindeki baskılanmış Protestan “üstben” olmadığına inanmamamız için bir nedenimiz yok. Nitekim, bir “kurtuluş”, bir “özgürleşme manifestosu” gibi okunabilecek Kuzey Afrika, hem “püriten ahlak”ın, hem de abartılmış bir “iğrençlik”le özdeş tuttuğu “Türk imgesi”nin karşı kutbudur. Doğa görüntüleri, insan yüzleri, giysileri, gelenekler, yaşam biçimleri... Gide’in “*tiksinti*”si sınır tanımıyor. Sadece Kuzey Afrika’da ya da Bursa’da, Yeşil Cami’de duyduğu “*arınma*”yı “yasak” olanı ihlâl ederken de görmek şaşırtıcı değildir. Gide’in arayışının protestan ahlakla temsil edilen “yasak”la ilişkisi düşünülürse, “yasak”ı olumsuzlayacak her şeyi bir anlamda “Türk imgesi”nde bulduğunu söyleyebiliriz. Oysa, Gide ileride bir romanına başlık yapacağı “*kalpazan*”ı yanlış yerde arıyor. Onu asıl kurtulmak istediği baskıcı, yasakçı ahlakta aramalıdır. *Türk Marşı*’nı, içinde ciddi bir çatışmanın yaşandığı “tersine bir yolculuk” ya da “kendi içine yolculuk” olarak okumak, sonuçta Gide’in “önyargı”ından çok, çatışma içermeyen “paradoks”una ışık tutuyor. Hem Rousseau da *Emile*’de demiyor muydu, “*Önyargılı bir insan olmaksansa paradokslu bir insan olmayı yeğlerim*” diye...

NOTLAR

- 1 André Gide, *Günlük I* (1887-1925), Çev. Orçun Türkay, Yapı Kredi Yayınları, 2022, s. 575.
- 2 A.g.e., s. 575.
- 3 Pierre Masson, *André Gide, Voyage et Ecriture*, Presse Universitaire de Lyon, 1983, s.65.
- 4 *Paludes* (1895), *Les Nourritures terrestres* (1897), *Feuilles de routes* (1895-1896), *Le Prométhée mal enchainé* (1899), *L’Immoraliste* (1902), *Amyntas* (1906) geniş ölçüde yolculukları üzerine kuruludur.

- 5 İlk yurtdışı yolculuğuna 1888'te İngiltere'yi ziyaret ederek başlayan Gide, kronolojik olarak 1891'de Hollanda, Belçika'yı; 1893 ve 1894'te Tunus, Cezayir, Malta, İtalya, İsviçre'yi; 1895'te Cezayir, İsviçre, İtalya'yı; 1896'da Tunus'u; 1897'de İtalya'yı; 1898'de İtalya'yı; 1899'da Cezayir'i; 1900'de Belçika, Cezayir, Tunus'u; 1901'de İtalya'yı; 1902'de Belçika'yı; 1903'te Almanya, Cezayir, Tunus'u; 1904'te Belçika'yı; 1905'te İtalya'yı; 1906'da Almanya'yı; 1908'de İtalya'yı; 1909'da İtalya'yı; 1910'da İspanya'yı; 1911'de Belçika'yı; 1912'de İsviçre, İngiltere'yi; 1913'te İtalya, İsviçre, Hollanda'yı; 1914'te İtalya, Türkiye ve Yunanistan'ı ziyaret eder (Bkz. Pierre Masson, "*Chronologie des voyages d'André Gide*", <http://www.gidiana.net/Voyages.htm>).
- 6 Gide'in Türkiye yolculuğuna bu adı vermesi nedensiz değildir. Mozart'ın mehter marşından esinlenerek bestelediği ünlü *Türk Marşı*'na, özgün adıyla *Rondo alla turca*'ya (1783) gönderme yapan yazar, "Turquerie" modasıyla (Türk usulü giyim-kuşam, ev objeleri, müzik) Batı Avrupa'da popülerleşen "egzotik Doğu" imgesini ters yüz ederek memnuniyetsizliğini "yürüyüş" anlamına da gelen "marche" sözcüğüyle ironik biçimde ifade etme yolunu seçmiştir.
- 7 1893'ten 1903'e Kuzey Afrika'ya yaptığı altı gezi ile, 1914'e kadar yaptığı çok sayıda Avrupa gezileri "yazınsal yaratıcılığı"nı beslemişken, Doğu gezisi için ileri sürdüğü "yazınsal motivasyon"unun bozulacağı iddiası inandırıcı görünmemektedir.
- 8 André Gide, *Günlük I* (1887-1925), s. 895.
- 9 A.g.e., s.1126.
- 10 A.g.e., s.929.
- 11 Fransız doktor, tiyatro yazarı, şair, eleştirmen (1875-1944). 1887'den ölümüne kadar André Gide'in en yakın dostu ve yolculuk arkadaşıdır.
- 12 Aline Mayrisch de Saint-Hubert (1874-1947). Lüksemburg'lu edebiyatçı, kadın hakları savunucusu. Gide Madame Mayrisch ile 1903'te tanışır. Madame Mayrisch'in, aralarında Gide'in de olduğu çok sayıda yazar ve entelektüel ile (Jacques Rivière, Henri Michaux) mektuplaşmaları ölümünden sonra yayımlanacaktır. Gide ve Ghéon'a Türkiye yolculuğunda eşlik edecek Madame Mayrisch gruba Budapeşte'de katılacaktır.
- 13 André Gide uzmanı profesör Pierre Masson "*Chronologie des voyages d'André Gide*" (André Gide'in Yolculuklarının Kronolojisi) adlı ayrıntılı araştırmasında (<http://www.gidiana.net/Voyages.htm>) Gide'in, 1914 Mart'ında Floransa'da bulunduğunu belirterek şu notu düşer: "*Nisan sonu: Kuzey İtalya'dan geçerek Türkiye'ye hareket*". Bu not bize, Gide'in Paris'ten değil, Floransa'dan hareket ettiğini düşündürmektedir. Ayrıca, Gide'in "*Günlük*"ünde geçen, "*Thadée Natanson Viyana'da, Brancovan da Buda'da bizden ayrıldı. Buda'da Madame Mayrisch bize katıldı*" sözleri muhtemelen Floransa'dan Viyana'ya trenle geçildiğini akla getirmektedir. Viyana hattından geçerek Budapeşte, Belgrad ve Sofya üzerinden İstanbul'a gelen trenin Orient-Expres olma ihtimali de yüksektir. 1883-1914 yılları arasında Orient Expres'in ana güzergâhı Paris-Strasbourg-Münih-Viyana-Budapeşte-Belgrad-Sofia-İstanbul'dur.
- 14 André Gide, *Günlük I* (1887-1925),s. 927. Fransız gazeteci ve edebiyatçı Adolphe Joanne'in (1813-1881) kitabının ilk baskısı 1861'de yayınlanmış; kitabın sonraki yıllarda güncellenmiş baskıları yapılmıştır.
- 15 André Gide, *Günlük I* (1887-1925),s.917.
- 16 A.g.e., s. 917.
- 17 A.g.e. s. 918.
- 18 Lamartine'den Gautier'ye, Nerval'den Flaubert ve Loti'ye uzanan geniş bir "seyyah yazar" listesinden oluşan "*başkaları*"nın içinde hiç kuşku yok ki sevmediği Maurice Barrès de vardır. Barrès Gide'in Türkiye'den ayrılmasından yaklaşık bir ay sonra, Haziran sonunda Türkiye'ye gelecek ve yolculuk anılarını önyargısız, dahası övgüyle *Une Enquête au pays du Levant* adı altında toplayacaktır.
- 19 André Gide, *Günlük I* (1887-1925), s.919.

- 20 Michel Lioure, “*La Marche turque ou le renoncement au voyage*”, in *Lectures d’André Gide*, ouvrage collectif, Presse Universitaire de Lyon, 1994, s. 109.
- 21 André Gide, *Günlük I* (1887-1925), s. 919.
- 22 A.g.e. s. 919.
- 23 A.g.e., s.921.
- 24 Ahmet Hamdi Tanpınar *Beş Şehir* adlı denemesinin “*Bursa’da Zaman*” adlı bölümünde André Gide’in Bursa notlarına değinerek, onun İstanbul için gösterdiği “*iyiniyetsizliğin*” Bursa’da yumuşadığını belirtir; ancak, Gide’in bu “*haşin*” ve “*düşman*” tutumunu anlamadığını; “*Balkan hezimetinin arifesinde*” arasında dolaştığı halkın “*ızdırıp*” ve “*sefalet*”ine, onun “*asil sükûneti*”ne göstereceği birazcık dikkat ve ilginin onu aradığı “*şiiir haznesi*”ne götürebileceğine dikkat çeker. Oysa, o “*böyle bir zamanda peyzajlarımızı fakir ve neşesiz, sanatımızı derme çatma, insanımızı çirkin buldu*”. Tanpınar yine de, Gide’i Yeşil Cami ziyaretinde “*manzara*” ile “*camii*” arasında kurduğu ilişki ve duyduğu “*ürperme*” ve “*huşû*”dan dolayı sevdiğini söyler. (Bkz., *Beş Şehir*, Ülkü, Ankara, 1946, s. 90-91). Tanpınar’ın Yeşil Cami betimlemesinde Gide’in betimlemesiyle ilginç yakınlıklar kurulabildiğini de belirtelim.
- 2015’te Bursa Belediyesi André Gide’in Yeşil Cami için yazdığı sözleri Fransızca ve Türkçe olarak bir pano üzerinde camiinin girişindeki alana yerleştirir. Ancak, pano bir süre sonra “Müslüman cemaat”ın gösterdiği tepki nedeniyle yerinden kaldırılır. Bu tepkinin doğrudan Gide’in “*eşcinselliği*”ne mi, yoksa Cami içindeki “*kemer*”i betimlemesine ya da “*eleştiri tanrısı*” ifadesine mi bir tepki olduğunu bilmiyoruz.
- 25 André Gide, *Günlük I* (1887-1925), s.923.
- 26 A.g.e., s.923.
- 27 A.g.e., s. 926-927.
- 28 A.g.e., s.927.
- 29 A.g.e., s.928.
- 30 A.g.e., s.928.
- 31 Gide Kuzey Afrika’dayken sıklıkla tek başına ya da geziye birlikte katıldıkları kişilerle birlikte kimi “*karşılaşma*”lar için “*gece gezintileri*”ne çıkar. Konya’da da arkadaşlarıyla aynı amacı gütmüş olmalı.
- 32 André Gide, *Günlük I* (1887-1925),s.929.
- 33 A.g.e., s.930.
- 34 Gide’in *Günlük*’ünde 30 mayıs tarihli notunda şu satırlar okunur: “Ülkelerin coğrafi konumu onlardan aldığımız zevke ne ölçüde etki eder – ruh hâlimize göre en güzeli en uzakta ya da tersine en yakında bulmamızı sağlayabilir...” (s.937).
- 35 André Gide, *Günlük I* (1887-1925), s.930.
- 36 A.g.e., s.930.
- 37 A.g.e.,s. 931.
- 38 A.g.e., s. 931.
- 39 Fransız besteci Olivier Metra’ya (1830-1889) ait olan bu valsın uğurlama müziği olarak Konya’da çalınması pek inandırıcı gelmiyor. Gide muhtemelen çalınan müziği bu esere benzetmiş olabilir.
- 40 II. Abdulhamid döneminde Çarlık Rusya’sından gelen Ortodoks Don Kazakları Akşehir’e yerleşmiş ve Akşehir gölünde balıkçılık yapmışlardır.
- 41 André Gide, *Günlük I* (1887-1925), s.935-936.
- 42 Edgar Allan Poe’nun şiiiri.
- 43 André Gide, *Günlük I* (1887-1925), s.936,937.
- 44 Pierre Masson, “*Politique du voyage chez André Gide*”, revue *Littératures II*, automne 1984, s.86.
- 45 Onur Bilge Kula’nın *Avrupa Kimliği ve Türkiye* adlı incelemesinde çoğunlukla örtülü bir Türk karşıtlığıyla iç içe geçen “*Filhelenizm*” (Antik Yunan hayranlığı) kavramı altında XVIII.

yüzyıldan itibaren “*Helen düşün birikiminin araçsallaştırılması*”na yönelik değerlendirmesi önemlidir: “*Helen kültür birikimin ve Avrupa kültürünün insanlığın ortak kültürüne yaptığı önemli katkıları bir kez daha vurgulamak yararlı olabilir. Burada sorgulanan antik düşün birikiminin insanlığın ilerlemesine yaptığı katkı değildir. Asıl sorgulanmak istenen şey bu birikimin düşünsel, ideolojik ve siyasal amaçlar uğruna araçsallaştırılmasıdır.*” (Büke Kitapları, İstanbul, 2006, s.62).

46 A.g.e.,s.86.

47 André Gide, *Günlük I* (1887-1925), s.943.

KISA KAYNAKÇA

- 1- Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, Ülkü, Ankara, 1946.
- 2- André Gide, *Günlük I* (1887-1925), Çev. Orçun Türkay, Yapı Kredi Yayınları, 2022.
- 3- André Gide, *Dünya Nimetleri*, çev. Avni İnel, Hilmi Ktiabevi, 1945.
- 4- André Gide, *Amyntas*, Çev. Orçun Türkay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022.
- 5- Çeşitli Yönleriyle André Gide, Uluslararası André Gide Sempozyumu, *Littera Edebiyat Yazıları*, Haz. Cengiz Ertem, Cilt:8, Ankara, 1998.
- 6- Onur Bilge Kula, *Avrupa Kimliği ve Türkiye*, Büke Kitapları, İstanbul, 2006.
- 7- Michel Lioure, “*La Marche turque ou le renoncement au voyage*”, in *Lectures d'André Gide*, ouvrage collectif, Presse Universitaire de Lyon, 1994.
- 8- Pierre Masson, *André Gide, Voyage et Ecriture*, Presse Universitaire de Lyon, 1983.
- 9- Pierre Masson, “*Chronologie des voyages d'André Gide*” (<http://www.gidiana.net/Voyages.htm>).
- 10- Pierre Masson, “*Politique du voyage chez André Gide*”, revue “*Littératures*”, no: 11, automne 1984.